

УДК 821.161.2-1

О.В. Погорелова

**СПЕЦИФІКА ПАРАТЕКСТУАЛЬНОСТІ
ЛІРИКИ О. ІРВАНЦЯ**

«...Саме звичка підходити до творів мистецтва з метою інтерпретувати їх підтримує уявлення, ніби справді існує така річ, як зміст художнього твору»

С Зонтаг

Шляхи інтерпретації твору – предмет одвічних зацікавлень і дискусій літературознавців, що набуває особливої актуальності в культурно-мистецьку добу постмодернізму. Вагомою рисою, критерієм, навіть кредо творчості стає інтертекстуальність, і саме читач формує зміст твору залежно від глибини власної культурної пам'яті. Однак автор має можливість скеровувати свого читача в бажаному напрямку, лишаючи йому підказки до прочитання, найпомітнішою з яких, безперечно, є назва твору. Саме тому вартим уваги є такий аспект інтертекстуальності, як паратекстуальність.

Вперше паратекстуальність – відношення тексту до свого заголовка, епіграфа, передмови, післямови – як одну з категорій транстекстуальності (у власній класифікації) виокремив Ж. Женетт. Для позначення позатекстових елементів, що є підказкою автора до розуміння твору і таким чином впливають на його сприйняття читачем, дослідник уводить у літературознавчий обіг спеціальний термін – «паратекст». Однак польський літературознавець М. Гловінський вважає некоректним розглядати паратексти в такому ключі і пропонує усунути паратекстуальність за межі міжтекстової проблематики, однак зауважує, що її можна потрактувати як один із виявів метатекстуальності, тобто підкреслює критичний характер, своєрідне

О.В. Погорелова, 2014

авторське коментування тексту. Н. Фатєєва також зараховує паратекстуальні елементи до категорії метатекстів: «метатекстуальність, чи створення конструкції «тексту про текст» характеризує будь-який випадок інтертекстуальних зв'язків, оскільки, будь то цитата, алюзія, назва чи епіграф, всі вони виконують функцію презентації власного тексту в «чужому» контексті» [10, с. 121]. Звідси й висновок, що паратекст – це особлива зона між текстовою і позатекстовою реальністю, яка призначена для безпосереднього впливу на читача. Зважаючи на функції різновидів паратексту, можна зробити висновок про діалогічний характер – діалог між ним і власне твором, між культурною пам'яттю читача і задумом автора.

Досліджуючи феномен паратексту, Т.В. Шмельова зазначає, що цей термін утворений від слова «text» за допомогою грецького префікса «рага», який водночас означає і близькість до будь-чого, і протилежність йому. Тож, на її думку, паратекст – «все те, що оточує текст, а також передує йому, слідує за ним, а іноді влітається у його тканину» [12, с. 579]. Саме в паратексті «сконцентровано комплекс авторських рефлексій та оцінок, у тому числі й самооцінок» [12, с. 579].

Серед різних компонентів паратексту особливе місце має назва твору. Науковці дискутують з приводу цілісності тексту і входження заголовка в нього як повноцінного елемента, що ідентифікує літературний твір. Вважається, що заголовок – формальна мінімальна конструкція, яка називає текст та виражає основний смисл, концепцію задуму, допомагає зорієнтуватися у великій кількості творів мистецтва. Ж. Жетт уводять поняття заголовкового комплексу, до якого зараховує не тільки ім'я тексту, а й автора, час і місце публікації твору.

Назва твору виконує чимало функцій: естетичну, символічну, типологічну, моралізаторську, іронічну, інакомовну, прогностичну, водночас є неовов'язковою у ліричних творах і саме ця неовов'язковість надає їй ваги; може мати особливе концептуальне навантаження, бути ремінісценцією, алюзією, цитатою, що обумовлює інтертекстуальне прочитання.

Мета розвідки – здійснити інтертекстуальний аналіз творів видатного представника українського постмодернізму, письменника, пе-

рекладача Олександра Ірванця, і дослідити специфіку паратекстів із маркером «лист» у його віршах (цикл «Листи з Олександрії», «Осінній лист, або Про те, що буде», «Лист крізь ніч», «Лист до сержанта Пономаренка», «Відкритий лист до прем'єр-міністра Канади...», «Вибрані місця із листування з Гаррі Поттером»).

Цікавою видається характеристика поетичного доробку О. Ірванця Василем Габором: «нестримна дотепність, в'їдлива іронія й дошкульний сарказм, а за ними – несподівано ніжна, пронизана глибоким смутком лірика» [1, с. 221]. Дослідник вважає, що найяскравіше творче обдарування поета розкривається саме в поезії. Ярослав Голобородько зазначає, що «Ірванець настільки різноликий і різноявлюваний, що його поетичний образ, неначе розбите дзеркало, розпадається на численні блискучі уламки й осколки. Він настільки вибагливо й примхливо грає словом та у слові, що в його поетотекстах неможливо провести межу між грою і не-грою, між сутністю і черговою роллю, між природою і маскою» [2, с. 99]. Цю багатогранність творчого доробку О. Ірванця підтверджують аналізовані вірші, що мають однакове визначення «лист», а отже і однакове концептуальне навантаження.

Лист, зокрема, як зауважує Ю. Ковалів, має ознаки інтимності, інколи вживається як ліричний жанр у будь-якій віршовій формі. Поетичній епістолі притаманні довільна формальність та умовність, на відміну від листа, що зазвичай має конкретного адресата. З плином часу та розвитком цього жанру роль адресата поступово нівелюється, він перетворюється на умовну фігуру, що відрізняє епістолу від щоденника. В українській літературі широко відома практика як листування, що є джерелом з'ясування способу життя, внутрішнього стану, творчих поглядів адресанта-митця, так і ліричних послань, до яких з різною метою вдавалися поети. Тож актуальним завданням є дослідити звернення О. Ірванця до цієї форми. Вважаємо доцільним розглянути поезії за хронологією, оскільки це допоможе простежити зміну смислового навантаження лексеми «лист» у різні моменти творчості Підскарбія «Бу-Ба-Бу».

Сповненою ліризму є рання поезія 1981 року «Осінній лист, або про те, що буде». Автор у цьому випадку не вказує адресата, однак

визначає тему, що повністю втілюється у творі. Філософські роздуми поєднуються з пейзажем, який передається завдяки антитезі: «Добрий вечір. Холодна осінь. Літній сад – осінні алеї» [8, с. 633]. Природа протиставляється почуттям ліричного героя, і крізь це протиставлення проглядає ледь помітна іронія:

Чорний дощ наші душі кропить.
Добрий вечір...
Осіпається наш некрополь –
Добрий вітер... [8, с. 633]

Цікавим є обігрування лексем «добрий» і «холодний» («Добрий вечір. Холодна осінь <...> Добрий вітер... Добра осінь. Холодний вечір <...> Добрий вересень»), що є анафорою, трансформованою в оптимістичне ствердження:

Не біда, що погода – погана.
Добрий – вечір [8, с. 633].

Таким чином, у цьому випадку назва виконує функцію означника, пов'язана зі змістом поезії й не отримує додаткових конотацій після прочитання твору.

«Лист крізь ніч» 1984 року – зразок елегійної лірики, певної сповіді. Назва відбиває настрій ліричного героя, чий лист не буде відправлено бажаному адресатові. Особисту драму підтверджують лексеми «померло», «згоріло», «рани», «вічний хрест любові»; глибина потоку свідомості передається за допомогою анафор, риторичних питань:

Я згадую слова,
Проказані тоді.
Я згадую слова,
Які ми говорили:
«Навіщо ти мені?
Навіщо я тобі?» [6, с. 25].

Упродовж 1991–1992 років, коли на теренах української літератури вже декілька років існує поетично-перфоменсне угруповання «Бу-Ба-Бу», виникає цикл «Листи з Олександрії» (Олександрія – село на Рівненщині, у Рівне родина поета переїхала у 1966 році зі Львова) – тобто у назву винесено адресу відправника. Розглядаючи

вірші з циклу, що з'являються разом лише у виданні «Вибране за 33 роки», доцільно застосувати хронологічний підхід, що дозволить простежити зміну функцій, якими письменник наповнює інтертекст. Так, «Короткий лист до Олесі» датовано 1992 роком. Назва сприймається як алюзія на твір І. Франка «Лист із Бразилії»: «Сусіди любі! Пише вам Олеся...» [11, с. 226]. Помітна паралель: лист із Бразилії від Олесі й лист з Олександрії до Олесі – отже лист знайшов свого адресата і має відповідь. Сама поезія далі розвиває інтертекстуальний зв'язок із відомим кінофільмом французького режисера Клода Лелюша «Чоловік і Жінка» 1966 року («Un homme et une femme»):

шабадабада шабадабада
мужчина і жінка
шабадабада шабадабада [6, с. 58].

Таким чином розгортається діалог між двома поезіями та між минулим і сучасним. Буквосполучення «шабадабада» є своєрідним евфемізмом, адже приховує слова, які замовчуються («говоритимуть про шабадабада», «мудрішими аж на цілих шабадабада», «абсолютно не шабадабада»). У вигляді потоку свідомості – без будь-яких розділових знаків, окрім крапки наприкінці, перед нами постає відкритий для читачького акту творення-дописування текст, що має безліч варіантів рецепції.

Також до циклу входить невелика поезія з розлогою описовою назвою «Лист до Т.Г. Шевченка, українського письменника, революціонера й демократа», датована липнем 1991 року:

Якась вона, Тарасе Григоровичу,
Ця наша життя невкусна –
Суцільні тобі Репніни
Та Полусмакови [6, с. 59].

Стримано-офіційна характеристика адресата – Т.Г. Шевченка – виступає антитезою до змісту власне твору, в якому обігруються алюзії, семантичні значення прізвищ жінок, близьких поетові, – Варвари Репніної (ріпа – гіркий овоч) та Ликери Полусмакової (щось несмачне), завдяки яким «життя невкусна». Так, княжна Варвара Репніна, українська аристократка, закохана в Шевченка,

для нього була другом і сестрою, «тихим ангелом» за його висловом; інша ситуація – з Ликерою Полусмаковою, кріпачкою, з якою поет мріяв одружитися, однак дівчина покинула митця після заручин. Можемо зробити висновок, що перед нами коротка сентенція на тему кохання, прізвища ж реальних осіб набувають статусу загальних назв, про що свідчить форма їх використання – множина, та позначають дві протилежності: закохану дівчину-друга та кохану, яка не відповідає взаємністю.

Розглядаючи третю поезію «Лист до Інни», датовану літом 1992 року, варто звернути увагу на інший компонент паратексту – епіграф. Необов'язковість епіграфу, на думку Н. Фатєєвої, робить його особливо значущим, оскільки як композиційний прийом він виконує роль експозиції після заголовку, але перед текстом і пропонує роз'яснення чи загадки для прочитання тексту у зв'язку з заголовком. Завдяки епіграфу автор відкриває зовнішню межу тексту для інтертекстуальних зв'язків і літературно-мовних впливів різних напрямів і епох, тим самим наповнюючи і розкриваючи внутрішній світ свого тексту [10, с. 141]. Обрання епіграфа характеризує стиль мислення митця, його спосіб уведення власного твору до культурного та літературної традиції. Епіграф – помітна цитата, яку важко розчинити в тексті, тому можна стверджувати, що епіграф є сильною позицією для інтертексту.

«Лист до Інни» має цілком реального адресата, з яким автор познайомився на бардівському фестивалі. Епіграфом твору є рядок з пісні виконавиці-адресатки, що перетворює поезію на герметичну: «*А я, між іншим, теж з осені...*»:

Дівчино з осені! Інно осіння!
Хоч осіяння, як не воскресіння
Прагне від тебе душа [6, с. 60].

Завдяки алітерації звука «с» автор посилює мотив осені, на який вказує епіграф, незважаючи на тему літа, змальовану безпосередньо у творі:

Літо стоїть, вигріває насіння,
І приміських поїздів голосіння
Вітер над лісом несе [6, с. 60].

Таким чином ключем до прочитання цього твору є епіграф, заголовок лише називає читачеві первісного адресата.

Поезія 1992 року «Відкритий лист до прем'єр-міністра Канади Браяна Малруні та генерал-губернатора Романа Гнатишина від трудящих колгоспу «Шлях Ілліча» (закреслено) «Шлях Ільковича» [6, с. 78] сповнена алюзій на різних політичних діячів того періоду, окрім уже зазначених, це Франсуа Міттеран, тоді президент Франції та Бутрос Бутрос-Галі – Генеральний секретар ООН (у поезії сприймається як дві різні особи, таким чином підкреслюється нерозуміння героями політичної ситуації). Вживання розмовного наївного стилю підкреслює «народність» послання:

Ми вже не дивимось і Маріанну
Через отой ваш бедлам-тарарам...
Ви нам лиш свисніть – ми все тут залишим,
Зразу й приїдемо. Цілим селом [6, с. 78].

Поезія «Лист до сержанта Пономаренка» (2002) [6, с. 143] також забарвлена іронією соціального характеру і демонструє ставлення автора до ситуації у країні завдяки алюзіям, що відсилають до відомих діячів; адресант залишається невідомим і прихованим за тією ж наївною маскою народності:

Любий сержанте Пономаренку!..
З розумом вашим, з чуттям і з талантом
Ви провели б операцію ту,
Й зараз були б уже старшим сержантом,
І не стояли б отут на посту... [6, с. 143].

Ситуативним є і твір «Вибрані місця із листування з Гаррі Поттером» (2013) [7], у якому поет покладається на читачів, знайомих із романом Дж. Роулінг, які віднайдуть ремінісценції (*Хогвартс, Дамблдор, «Expecto Patronum», Слизерин, магли, напівкровки*):

Стоїмо тут: і ти, і він, і я.
Впритул. Лицем до лица.
А Той, Кого Не Можна Називати На Ім'я
Матеріалізується [7].

Аналізовані поезії підтверджують як різноплановість лірики О. Ірванця, так і варіативність функцій паратекстів. Надаючи творам форми листа, автор вказує адресата, що в цьому випадку є ключем для розуміння настроїв поезій: соціально-іронічних, інтимно-герметичних, філософських; або ж зазначає час написання, не називаючи адресата, – в цьому випадку поезії мають елегійний, сповідальний характер, що притаманно ранньому доробку поета, однак у будь-який період творчості незмінною лишається виняткова роль назви, за допомогою якої автор керує читацькою інтерпретацією.

Література

1. «Бу-Ба-Бу» (Юрій Андрухович, Олександр Ірванець, Віктор Неборак): Вибрані твори: Поезія, проза, есеїстика / Авторський проект, упоряд., бібліограф. Відомості та прим. Василя Габора. – Львів: ЛА «Піраміда», 2007. – 392 с.
2. Голобородько Я. Артеграунд. Український літературний істеблшмент: збірка статей. / Ярослав Голобородько. – К.: Факт, 2006. – 160 с.
3. Гловінський М. Інтертекстуальність / М. Гловінський // Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина XX – початок XXI ст. [упоряд. Б. Бакули; за заг. ред. В. Моренця; пер. С. Яковенка]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 284-309.
4. Женете Ж. Введение в архитекст // Ж. Женетт / Фигуры: В 2-х томах. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1988. – Т. 2. – С. 282-340.
5. Зонтаг С. Проти інтерпретації та інші есе / С. Зонтаг / пер. з англ. В. Дмитрук. – Львів: Кальварія, 2006. – 320 с.
6. Ірванець О.В. Вибране за 33 роки: поезії / О.В. Ірванець. – К.: Laugus, 2013. – 176 с.
7. Ірванець О.В. «Вибрані місця із листування з Гаррі Поттером» / О.В. Ірванець. Режим доступу: <http://glavcom.tv/video/6112.html>.
8. Ірванець О.В. Сатириконт-XXI / О.В. Ірванець. – Харків: Фоліо, 2011. – 763 с.
9. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. – Т.1 / Авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – С. 340-341.
10. Фатеева Н. Интертекст в мире текстов: Контрапункт интертекстуальности / Н. Фатеева. – М.: КомКнига, 2007. – 280 с.
11. Франко І. Твори: В 3 т. / І. Франко. – Т.1: Поезії. Поєми. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 226.

12. Шмелева Т.В. Текст и паратекст в современной массовой коммуникации / Т.В. Шмелева // Русский язык : исторические судьбы и современность. – М.: МГУ, 2010. – С. 579-581.

Анотація

О.В. Погорелова. Специфика паратекстуальности лирики О. Ирванця.

У статті розглянуто погляди літературознавців на паратекстуальність та її різновиди, зокрема заголовок та епіграф, як особливу зону між текстовою та позатекстовою реальністю, що є авторським коментуванням тексту і безпосередньо впливає на читацьке сприйняття.

Здійснено інтертекстуальний аналіз творів О. Ірванця і досліджено специфіку паратекстів із маркером «лист» у його віршах, що підтверджує як різноплановість лірики О. Ірванця, так і варіативність функцій паратекстів.

Надаючи творам форми листа, автор вказує адресата, що в цьому випадку є ключем для розуміння настроїв віршів: соціально-іронічних, інтимно-герметичних, філософських; або ж зазначає час написання листа, не називаючи адресата, – в цьому випадку твори мають елегійний, сповідальний характер, що притаманно ранньому доробку поета, однак у будь-який період творчості незмінною лишається виняткове значення назви, за допомогою якої автор керує читацькою інтерпретацією.

Ключові слова: паратекстуальність, заголовок, епіграф, лист.

Аннотация

О.В. Погорелова. Специфика паратекстуальности лирики А. Ирванца.

В статье рассмотрены взгляды литературоведов на паратекстуальность и ее виды, в особенности заглавие и эпиграф, как особенную зону между текстовой и внетекстовой реальностью, которая является авторским комментарием текста и непосредственно влияет на восприятие читателя.

Также проведен интертекстуальный анализ произведений А. Ирванца, исследована специфика паратекстов с маркером «письмо» в его стихах, что подтверждает как разноплановость лирики А. Ирванца, так и вариативность функций паратекстов.

Приравнивая произведения к письмам, автор указывает адресата, что в этом случае является ключом к пониманию настроения поэзии: социально-ироничных, интимно-герметичных, философских; или же отмечает время написания письма, не называя адресата, – в этом случае стихи имеют характер элегии, исповеди, что свойственно ранним произведениям поэта,

но во все периоды творчества неизменной остается исключительная роль заглавия, с помощью которого автор управляет читательской интерпретацией.

Ключевые слова: паратекстуальность, заглавие, эпитафия, письмо.

Summary

O.V. Pogorelova. Specifics of Paratextuality in A. Irvanets's Poetry.

The article discusses the opinions of scholars on the paratextuality and its kinds, especially on the title and the epigraph as special zones between textual and out-textual reality. It is the author's commentary that has influence on the reader's perception.

Also the article deals with the specific nature of paratexts marked as «letters» in poems by A. Irvanets. The results confirm both the variety of his poetry and the variety of functions of paratexts.

Author indicates the addressee by naming his poems «letters», which helps to understand the moods of his poetry: social-ironical, intimate-hermetical, and philosophical. In other cases, author does not point out the addressee, but indicates the time of writing. In the beginning of his artistic career his verses have an elegiac, confessional nature. The special role of the title does not change, which helps to control the reader's interpretation.

Key words: paratextuality, title, epigraph, letter.